

Vapaa sivistystyö myöhäismodernissa yhteiskunnassa¹

Juha Hämäläinen

Tämän esityksen tarkoituksena on antaa virikkeitä keskustelulle vapaan sivistystyön visiosta ja kehittämisestä 2000-luvun alussa. Tarkoituksellisesti provosoivan tarkastelun kohteena on erityisesti vapaan sivistystyön alkuperäisen idean ja ajan vaatimusten välinen jännite.

Mikä synnytti vapaan sivistystyön?

Vapaa sivistystyö syntyi 1800-luvulla pyrkimyksistä saattaa harvojen etuoikeutena ollut sivistys kaikkien ihmisten ulottuville. Suomessa sen syntyyn vaikuttivat ratkaisevasti kansallinen, uskonnollinen ja poliittinen herääminen. Vapaan sivistystyön ohjelma sisälsi alusta alkaen sekä kulttuurisia että sosiaalisia tarkoituksia. Sivistys nähtiin mahdollisuudeksi sekä edistää kansallisen kulttuurin kehitystä että kohottaa kansalaismoraalia ja lievittää sosiaalista hätää. Vapaa sivistystyö symbolisoi edistystä ja demokratiaa, ihmisten osallistumiseen ja osallisuuteen perustuvaa vahvaa kansalaisyhteiskuntaa.

---

¹ Esitelmä vapaan sivistystyön Itä-Suomen alueseminaarissa Kuopiossa 16.11.2000

Sivistysajatuksen synnyttämä yhteiskunnallinen liikehdintä 1800-luvulla ei ollut sattumaa. Sillä on kauas ihmiskunnan historiaan ulottuvat aatehistorialliset juuret. Sosiaalishistoriallisesti se edusti kriittistä vastavoimaa sille sosiaaliselle hädälle, jota agraariyhteiskunnan sosiaalisia rakenteita rikkova teollistuminen sai aikaan. Sivistysliike jakautui kahteen päähaaraan: kansakoululiikkeeseen ja vapaaseen kansansivistystyöhön. Kumpikin tähtäsi kansakunnan kaikinpuoliseen kehittymiseen parantamalla erityisesti alempien sosiaaliryhmien sivistysoloja ja edistämällä sivistysharrastusta kaikissa kansalaispiireissä. Tavoitteena oli nimenomaan kansansivistys.

On mahdotonta vastata yksiselitteisesti, mikä synnytti vapaan sivistystyön. Kyse ei ollut vain suomalaisesta ilmiöstä, vaan samantapaista liikehdintää esiintyi 1800-luvun lopulla laajalti kaikissa teollistuvissa maissa. Kussakin maassa liikehdintä sai omia kansallisia korostuksiaan ja erityispiirteitä. Suomessa vapaan sivistystyön aatepohjaan kuuluivat erityisesti

- kansallinen herääminen ja suomalaisuusate
- uskonnollinen herääminen ja sisälähetysate
- poliittinen herääminen ja kiinnostus yhteiskunnallisia asioita kohtaan.

Vapaa sivistystyö kehittyi verrattain lyhyessä ajassa aatteellisesti ja toiminnallisesti monimuotoiseksi järjestelmäksi.

Autonomian ajalla toimintaa kutsuttiin vapaaksi kansanvalistustyöksi. Se kosketti laajoja kansalaispiirejä. Keskeisinä vaikuttajina olivat liberaali porvaristo, kansankirkko ja työväenliike. Osana kansalaisyhteiskunnan järjestäytymistä perustettiin Suomessa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa erilaisista aatteellisista vaikuttimista useita kansansivistysjärjestöjä.

Yleisesti ottaen vapaa sivistystyö syntyi edistämään yhteiskunnan demokratisoitumista. Sen uranuurtajat ymmärsivät hyvin, että sivistys luo demokratian perustan ja että kansalaisten valvetuneisuus on toimivan demokratian perusedellytys. Näin vapaa sivistystyö loi osaltaan pohjaa kansanvaltaisen järjestelmän muotoutumiselle.

Vapaan sivistystyön perustehtävä

Vapaa sivistystyö kantaa sisällään universaaliallisen ajatusta sivistyksen kautta toteutuvasta täydemmästä ihmisyydestä. Tämä perusidea ei vaihtele ajan funktiona, ei muutu yhteiskunnallisten olosuhteiden muuttuessa, mutta voi saada eri aikoina erilaisia ilmenemismuotoja. Edellytykset toteuttaa sivistystehtävää käytännössä voivat vaihdella suurestikin eri aikakausina ja erilaisissa yhteiskunnissa.

Pohdittaessa nykypäivänä, runsaat sata vuotta vapaan sivistystyön organisoinnin jälkeen, vapaan sivistystyön visiota ja strategiaa, on ehkä tarpeen viitata työn aatehistoriallisiin taustoihin. Vapaa sivistystyö kantaa sisällään ihmiskunnan sivistysihannetta, sivistyskeskeistä ihmistä ja yhteiskuntakäsitystä. Nykyisin voi olla suurenaikin kiusauksena luopua tästä lähtökohdasta ja taipua toisenlaiseen, teknologiauskoa tunnustavaan ajattelutapaan, jossa klassinen sivistysihanne korvataan informaatioteknologialla ja sivistisyhteiskunta it-yhteiskunnalla.

Klassisen sivistysihanteen taustalla on ihmiskunnan vuosituhtainen henkinen kehitys. Sen merkkipaaluista voidaan mainita ainakin seuraavat:

- antiikin Kreikassa muotoutunut ajatus *paideiasta*, eli ihmisten mahdollisuudesta kehittää kulttuuriaan ja yhteiskuntana kasvattaa itseään totuudessa, kauneudessa ja hyveissä
- renessanssin ja uskonpuhdistuksen korostama yksilön ihmisarvo ja ajatus sivistyksen keskeisestä merkityksestä täydemmän ihmisyyden saavuttamisessa
- valistusaatteisiin sisältynyt luottamus sivistyksen hyödyllisyyteen yhteiskuntaelämässä ja taistelussa yhteiskunnallisten epäkohtien korjaamiseksi, vaurauden lisäämiseksi ja sosiaalisten ongelmien ratkaisemiseksi
- Immanuel Kantin näkemys sivistyksen kautta siveellisen autonomian saavuttavasta ihmisestä ja sellaisesta yhteiskunnasta, joka toteuttaa sivistyksen kautta syntyvän täysi-ikäisyyden ajatusta
- yleensä ajatus, jonka mukaan sivistys on itsessään arvokasta ja tavoiteltavaa, koska sen kautta ihmisessä toteutuu, mikä hänessä potentiaalisesti on mahdollisuutena.

Nämä kaikki yhdessä edistivät kukin omalla tavallaan sivistyksen merkityksen tiedostamista ja motivoivat ihmisiä luomaan kansan sivistysharrastusta edistäviä toimintoja. Syntyi monenlaista aktiviteettia kansan sivistysolojen parantamiseksi ja sivistysharrastuksen virittämiseksi.

Klassinen sivistysihanne ei ole sisäisesti ristiriidaton. Useat aatevirtaukset ja yhteiskunnalliset liikkeet ovat vaikuttaneet sen muotoutumiseen. Vapaan sivistystyön edustamassa sivistysperinteessä on korostettu reaalisivistyksen kuulumista sivistyksen käsitteeseen: sivistys ei ole vain pääntietoa vaan siihen kuuluu myös käytännöllinen osaaminen ja tekeminen. On saatettu puhua myös pään, käden ja sydämen harmoniasta tarkoittaen tiedollisen, taidollisen ja moraalisen olemispuolen yhteenkuuluvuutta.

Sivistyksen käsitettä ei esiinny kaikissa kielissä. Sitä lienee käyttänyt ensimmäisen kerran saksalainen filosofi ja kirjailija Johann Gottfried Herder 1760-luvulla tarkoittaen prosessia, jossa ihminen vapaana olentona luo ja kehittää itseään. Sivistys-käsite onkin totuttu liittämään humanismin aateperintöön. Sen tulkinnoissa voidaan erottaa ainakin kolme toisiaan täydentävää näkökulmaa, jotka korostavat sivistyksen eri puolia: ihmisen itekasvatusta, persoonallisuuden harmoniaa ja valveutunutta kansalaisuutta. Kaikkiin sisältyy ajatus siitä, että ihminen vapaana ja luovana olentona ottaa ajallista kohtaloa omiin käsiinsä ja kehittää tietoisesti itseään saavuttaakseen täydemmän ihmisyyden yksilönä ja yhteiskuntana, saavuttaakseen yhteiskunnallisen subjektiivisuuden.

Vapaa sivistystyö ja myöhäismodernin ajan henki

Strategisen johtamisen oppeihin kuuluu, että perustehtävän hahmottamisen lisäksi tehdään ympäristöanalyysi. Vapaan sivistystyön strategian työstämiseksi tarvitaan yhteiskunta-analyysia, joka nostaa esiin sen, mikä yhteiskunnassa vaikuttaa vapaan sivistystyön mahdollisuuksiin toteuttaa perustehtävänsä. Vapaan sivistystyön tulisi liikkua ajan hermolla. Siksi on kysyttävä, mitä ajassa liikkuu: mikä on tunnusomaista ajallemme ja miten se näyttäytyy vapaan sivistystyön alalla.

Yhteiskunta elää parhaillaan samankaltaista suurta murrosta, mikä tapahtui vapaan sivistystyön syntyamisen aikaan: silloin kyse oli yhteiskunnan teollistumisesta ja modernisoitumisesta, nyt siirtymisestä jälkiteolliseen ja jälkimoderniin elämänmuotoon. Samalla tavalla kuin teollistuminen mursi agraarisen elämänmuodon sosiaaliset rakenteet, jälkiteollistuminen murtaa nyt teollisen yhteiskunnan sosiaaliset rakenteet. Seuraukset ulottuvat käytännöllisesti katsoen kaikille elämäalueille: yksityiseen ja julkiseen, työhön ja vapaa-aikaan, arkeen ja juhlaan. Murros koskettaa yhteiskunnan kaikkia instituutioita ja kattaa ihmisen elämänkaaren kaikki vaiheet: lapsuuden, nuoruuden, aktiivisen työiän ja vanhuuden.

Mitä tämä yhteiskunnallinen muutos pitää sisällään? Mikä sitä synnyttää ja ylläpitää? Vastausta tähän saataneen, kun katsotaan, miten aikamme yhteiskuntatieteilijät tulkitsevat ajan henkeä ja millaisia nimiä he sille antavat. Näistä voidaan poimia seuraavat:

- informaatioyhteiskunta, tietoyhteiskunta
- koulutusyhteiskunta, jatkuvan koulutuksen ja elinikäisen oppimisen yhteiskunta
- korkean ammattitaidon yhteiskunta
- palveluyhteiskunta
- korkean teknologian yhteiskunta, automaatioyhteiskunta
- mediayhteiskunta
- epävakauden yhteiskunta, riskiyhteiskunta.

Klassisesta sivistysihanteesta kiinni pitävä vapaa sivistystyö voi osaltaan ratkaisevasti vahvistaa sellaisen kansalaisyhteiskunnan muodostumista, jossa ihmiset ponnistelevat yhdessä ihmisarvoisen ja täysipainoisen elämän edellytysten saattamiseksi kaikille. Sivistys on tällaisen kansalaisyhteiskunnan välttämätön ja pitkälti riittäväkin ehto. Aitoon sivistykseen kuuluu yhteiskunnallinen tiedostaminen, kriittisyys, moraalinen vastuunotto ja yhteiskunnallinen osallistuminen. Arvostelukykyinen, kriittinen ja osallistuva kansalainen on paras vastavoima erilaisia yhteiskunnassa vaikuttavia epäterveitä virtauksia vastaan.

Nykypäivän yhteiskunnassa tämä sivistysperinne on uhattuna ehkä enemmän kuin koskaan aikaisemmin vapaan sivistystyön historiassa.

Perinteisissä sivistyslaitoksissa, koulussa ja yliopistossa, jotka ovat vanhastaan toteuttaneet klassista sivistysajatusta, on varsinkin 1990-luvulla koetun laman jälkeisessä Suomessa tapahtunut muutamassa vuodessa ratkaiseva muutos. Sivistyskeskeisen ihmis- ja yhteiskuntakäsityksen tilalle ovat tulleet taloudelliset arvot, markkinalähtöinen hyötyajattelu ja vankkumaton usko informaatioteknologian taikavoimaan.

Vapaa sivistystyö syntyi modernisaation juonteena, osana tieteellisen edistyksen ohjelmaa. Miten projektin mahtaa käydä siirryttäessä modernisaation myöhäiseen vaiheeseen, jossa alkuperäisen kehitysuskon on korvannut syvenevä tietoisuus erilaisista globaaleista uhkatekijöistä ja jossa yhteisvastuusta on siirrytty enenevästi yksilöllisten elämänpolkujen rakentamiseen? Vapaan sivistystyön alkuperäisen vision ja myöhäismodernin yhteiskunnan arvojen välillä on ilmeinen jännite.

Vapaa sivistystyö valintojen edessä

Vapaa sivistystyö on tienhaarassa. Voidaan kysyä, jatkuuko vapaa sivistystyö edelleen vapaana sivistystyönä. Kyse on siitä, pysyykö vapaa sivistystyö uskollisena perustehtävälleen. Luopuminen klassisesta sivistysajatuksesta merkitsisi vapaan sivistystyön loppua vapaana sivistystyönä. On tietysti mahdollista, että etiketti pullossa säilyy vaikka sisältö muuttuukin: etiketissä voi edelleen lukea lähdevesi vaikka sisältö onkin vaihtunut likavedeksi tai jopa kuolettavaksi myrkyksi. Voi sitä, joka sammuttaa janoaan tästä pullosta, ja voi sitä, joka jätti etiketin paikoilleen.

Myöhäismoderni aikakausi haastaa klassisen sivistysperinteen. Vapaan sivistystyön on vastattava tähän haasteeseen. Parhaassa tapauksessa haasteeseen vastaaminen syventää vapaan sivistystyön itseymmärrystä sen perustehtävästä, sivistystehtävästä. Ottamalla informaatioteknologian tarjoamat valtaiset mahdollisuudet sivistyksen palvelukseen vapaasta sivistystyöstä voi muodostua kehitysvoima, joka osaltaan antaa yhteiskunnalliselle kehitykselle myönteistä suuntaa ja sisältöä. Tämä merkitsee väistämättä myös vastavirtaan kulkemista.